

MAGDALENA SEMCZYSZYN

<https://orcid.org/0000-0003-4933-4346>

Instytut Studiów Politycznych PAN

IZRAELSKIE SPOJRZENIE NA KAMPANIĘ ANTYSYJONISTYCZNĄ W POLSCE (LATA 1967–1968)*

Abstrakt: Artykuł analizuje odbiór kampanii antysyjonistycznej (1967–1968) w Polsce w dyskursie publicznym Izraela. Przedstawia zarówno modele eksplanacyjne kampanii, tzn. sposób, w jaki interpretowano sytuację w Polsce, jak również konkretne działania podjęte w tej sprawie przez władze Izraela i Światowy Kongres Żydów na forum międzynarodowym. Podstawą badań były materiały przechowywane w archiwach izraelskich oraz prasa. Poszukiwania objęły zbiory Centralnego Archiwum Syjonistycznego, Izraelskich Archiwów Państwowych w Jerozolimie, Archiwum Knesetu, Biblioteki Narodowej w Jerozolimie oraz Uniwersytetu Hebrajskiego.

Słowa kluczowe: antysemityzm, rok 1968, relacje Polska–Izrael, Żydzi w Polsce.

Abstract: The article examines the response to the anti-Zionist campaign in Poland (1967–1968) within Israeli public discourse. It presents both the exploratory models of the campaign, i.e., how the situation in Poland was interpreted, and the specific actions taken on this issue by the Israeli authorities and the World Jewish Congress in the international forum. The research was based on archival materials in Israeli archives and the press. The search included the collections of the Central Zionist Archives, the Israeli State Archives in Jerusalem, the Knesset Archives, the National Library in Jerusalem and the Hebrew University.

Keywords: anti-Semitism, 1968, Poland–Israel relations, Jews in Poland.

* Artykuł powstał w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki OPUS 21, nr 2021/41/B/HS3/00286 pt. „Kampania antysyjonistyczna 1967–1968: nowa synteza” prowadzonego przez Dariusza Stołę.

Antysemicka (antysyjonistyczna) kampania propagandowa lat 1967–1968 w Polsce i towarzyszący jej kryzys społeczno-polityczny¹ od wielu lat budzą zainteresowanie polskich badaczy. W 2000 r. Dariusz Stola opublikował całościową monografię kampanii antysyjonistycznej, opartą między innymi na niedostępnych wcześniej źródłach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Do dziś lektura tej książki (obok prac Jerzego Eislera czy Piotra Osęki) jest punktem wyjścia dla badaczy zajmujących się tematyką Marca 1968 r.²

W kolejnych latach przybyło opracowań, które w sposób komplementarny analizują przyczyny, przebieg i skutki kampanii, skupiając uwagę na mechanizmach władzy, często w ujęciu regionalnym³. Drugim często podejmowanym przez badaczy wątkiem są losy ofiar nagonki. Doświadczenie biograficzne stanowi temat prac poświęconych zarówno konkretnym osobom, jak również całym środowiskom (również w ujęciu *microhistory*)⁴.

¹ J. Eisler, „Polskie miesiące” czyli kryzys(y) w PRL, Warszawa 2008.

² J. Eisler, *Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 1991; idem, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006; P. Osęka, *Syjniści, inspiratorzy, wicherzyciele. Obraz wroga w propagandzie marca 1968*, Warszawa 1998; D. Stola, *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*, Warszawa 2000. Zob. również m.in.: B. Kosmala, *Die Vertreibung der Juden aus Polen 1968. Antisemitismus und politisches Kalkül*, Berlin 2000; J. Karpiński, *Wykres gorączki. Polska pod rządami komunistycznymi*, Lublin 2001; D. Stola, *Anti-Zionism as a Multipurpose Policy Instrument. The Anti-Zionist Campaign in Poland, 1967–1968*, „Journal of Israeli History” 25, 2006, 1, s. 175–201; idem, *Kraj bez wyjścia. Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010; idem, *Jewish Emigration from Communist Poland. The Decline of Polish Jewry in the Aftermath of the Holocaust*, „East European Jewish Affairs” 47, 2017, 2–3, s. 169–188; A. Friszke, *Anatomia buntu. Kuroń, Modzelewski i komandosi*, Kraków 2010; idem, *Rok 1968 — koniec i początek*, „Studia Polityczne” 46, 2018, 2, s. 167–190; F. Tych, „Marzec ’68”. *Geneza, przebieg i skutki kampanii antysemickiej lat 1967/68*, w: *Następstwa Zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Grabowska, Lublin–Warszawa 2012, s. 385–413; M. Zaremba, *1968 in Poland. The Rebellion on the Other Side of the Looking Glass*, „The American Historical Review” 123, 2018, 3, s. 769–772; D. Kowalski, *Polens letzte Juden. Herkunft und Dissidenz um 1968*, Göttingen 2018; H.Ch. Dahlmann, *Antysemityzm w Polsce roku 1968. Między partią a społeczeństwem*, Warszawa 2018 (oryg. niem. 2013); A. Plocker, *The Expulsion of Jews from Communist Poland. Memory Wars and Homeland Anxieties*, Bloomington 2022.

³ W. Suleja, *Dolnośląski Marzec ’68. Anatomia protestu*, Warszawa 2006; *Wokół Marca ’68 na Dolnym Śląsku*, red. J. Hytrek-Hryciuk, W. Trębacz, Wrocław 2008; *Z dala od centrum. Rok 1968 na Pomorzu Zachodnim*, red. R. Kościelny, Szczecin 2009; E. Krasucki, *Żydowski Marzec ’68 w Szczecinie*, w: idem, *Historia kręci drejdem. Z dziejów (nie tylko) szczecińskich Żydów*, Łódź 2018, s. 177–243; *Marzec 1968 w Gdańsku*, red. M. Nurek, A. Wałek, K. Błaszowska, Gdańsk 2018; *Bunt i propaganda. Marzec 1968 w Lublinie*, red. M. Choma-Jusińska [i in.], Lublin 2018.

⁴ P. Osęka, *My, ludzie z Marca. Autoportret pokolenia ’68*, Warszawa–Wołowiec 2015; D. Stola, *Emigracja pomarcowa*, Warszawa 2000; J. Wiszniewicz, *Życie przecięte. Opowieści pokolenia Marca*, Wołowiec 2009; E. Dödtmann, *Exil oder Heimat? Die Immigration und Integration der polnischen Juden von 1968 in Israel. Eine qualitative Fallstudie auf Basis von Interviewanalysen*, Potsdam 2014; A. Czyżewski, *Autoportret pokolenia ’68 — czy samospelniająca*

Choć bibliografia kampanii antysyjonistycznej w Polsce jest obszerna, nie oznacza to, że potencjał badawczy tego tematu został wyczerpany. Dotyczy to zwłaszcza spojrzenia na polski Marzec '68 z perspektywy zewnętrznej. Analiza źródeł przechowywanych w zagranicznych archiwach pozwala umiejscowić te wydarzenia w kontekście globalnym. Próby takiego spojrzenia jak dotąd zostały podjęte w oparciu o materiały amerykańskie i holenderskie, a ich wynikiem jest kilka artykułów w czasopiśmie naukowych⁵.

Z uwagi na antysemicki i antyizraelski charakter kampanii, na szczególną uwagę zasługuje izraelska percepcja tych wydarzeń. Zasadniczo brakuje publikacji, które skupiają się na tamtejszej narracji i źródłach. Możemy raczej mówić o pracach, których autorzy uwzględniają izraelski kontekst kampanii, jednak w centrum rozważań stawiają sytuację wewnętrzną w Polsce⁶. Wyjątek stanowią publikacje Elżbiety Koszewskiej,

się przepowiednia? O stosowaniu oral history i kategorii pokolenia w badaniach historycznych, KH 123, 2016, 3, s. 553–580; M. Starnawski, *Socjalizacja i tożsamość żydowska w Polsce powojennej. Narracje emigrantów z pokolenia marca '68*, Wrocław 2016; M. Szajda, *Obraz Polski wśród polskich Żydów w Izraelu. Narracje przedstawicieli aliji gomulłkowskiej i emigracji pomarcowej*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 8, 2018, s. 143–177; idem, *Żydowska pamięć o Polsce lat 1967–1968. Analiza doświadczeń i emocji na podstawie wybranych wspomnień*, Sobótka 74, 2019, 1, s. 43–79; idem, „Out of Poland, Not to Israel, but Out of Poland”. *Factors Influencing the Decision to Leave Poland after March 1968. On the Basis of Research from the 1970s*, KH 128, 2021, 5 (English-Language Edition), s. 105–129; A. Kichelewski, *In or Out? Identities and Images of Poland among Polish Jews in the Postwar Years*, w: *New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands*, red. A. Polonsky, H. Węgrzynek, A. Żbikowski, Boston 2018, s. 462–474; K. Przewrocka-Aderet, *Polanim. Z Polski do Izraela*, Wołowiec 2019; M. Ptaszyńska, R. Ptaszyński, *Skalpel '68. Kampania antysemicka w środowisku szcześcińskich lekarzy*, Kraków 2021.

⁵ A. Roosen, *Dutch Diplomatic Representation for Israel in Poland (1967–1990)*, „East European Jewish Affairs” 49, 2019, 2, s. 113–130; I. Guść, *Between Guilt, Compassion and Pragmatism. Dutch Reactions to March '68 in Poland*, „Kwartalnik Historii Żydów” 270, 2019, 2, s. 297–315; A. Krakowski, *Why Did the Events of March '68 in Poland go Unnoticed by the Majority of Americans? Why the Purges of 1968 and Expulsion of Several Thousand Polish Jews Didn't Cause a Strong Reaction within the American Jewish Community?*, „Kwartalnik Historii Żydów” 270, 2019, 2, s. 319–335.

⁶ B. Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007; M. Silber, *Foreigners or Co-Nationals? Israel, Poland, and Polish Jewry (1948–1967)*, „Journal of Israeli History” 29, 2010, 2, s. 213–232; A. Plocker, *Jehudim ke-gajjis chamiszi. Ha-masa ha-anti cijoni be-Polin, 1967–1968*, „Zmanim” 2011, 116, s. 90–101; eadem, *Les marranes du XXe siècle. Les événements de mars 1968 en Pologne dans les médias israéliens*, „Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem” 2011, 22, s. 1–7; eadem, *The Expulsion of Jews*; eadem, *Arcot moledet. Nituk ha-jehasim bejn Israel le-Polin, juni 1967* (Kraje urodzenia. Zerwanie stosunków pomiędzy Izraelem i Polską, czerwiec 1967), „Israel” 2012, 20, s. 9–16; D.G. Tompkins, *Imagining Israel before and during the March Events, 1967–1968*, „Kwartalnik Historii Żydów” 270, 2019, 2, s. 473–493.

Anat Plocker, Miri Freilich i obszerny artykuł Witolda Mędykowskiego, poświęcone analizie wydarzeń z lat 1967–1968 na łamach izraelskiej prasy⁷.

Kampania antyizraelska była dotąd analizowana przez badaczy przede wszystkim w kontekście marcowej propagandy. W niniejszym tekście staram się odpowiedzieć na pytania o jej odbiór w dyskursie publicznym Izraela. Interesują mnie zarówno modele eksplanacyjne tego, co działo się wówczas w Polsce, jak również konkretne działania podjęte przez władze Izraela i Światowy Kongres Żydów, który wspierał państwo Izrael za granicą. W artykule skupiam się na głównych wątkach obecnych w dyskursie publicznym Izraela w interesującym mnie okresie (1967–1968). Zastanawiam się, w jaki sposób tłumaczono przyczyny Marca '68, jakie wątki najmocniej wybrzmiały w debacie publicznej, a także szukam odpowiedzi na pytania, czy i w jaki sposób politycy izraelscy interpretowali wydarzenia w Polsce na użytek wewnętrzny.

Artykuł jest więc próbą analizy tych wydarzeń przez pryzmat izraelskich mediów i dokumentów władzy. Podstawą moich badań stały się materiały przechowywane w archiwach izraelskich. Źródła te nie były jak dotąd wykorzystywane w szerszym zakresie przez badaczy zajmujących się tematyką Marca. Poszukiwania objęły zbiory Centralnego Archiwum Syjonistycznego, Izraelskich Archiwów Państwowych w Jerozolimie, Archiwum Knesetu, Biblioteki Narodowej w Jerozolimie oraz Uniwersytetu Hebrajskiego.

Uściśnię, że pod pojęciem „perspektywa izraelska” rozumiem oficjalną narrację państwową, reprezentowaną przez organa władzy takie jak Kneset, izraelskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, urząd premiera czy wiodące partie polityczne. Do tego zbioru zaliczam także różne interpretacje wydarzeń w Polsce, które dominowały w izraelskiej publicystyce i prasie, będąc zarazem źródłem wiedzy opinii publicznej w Izraelu na ten temat. Analizie poddałam treści najważniejszych, ukazujących się wówczas w Izraelu tytułów: „Dawar” (Izraelska Partia Pracy); „Lamerchaw” (dziennik, partia Achdut ha-Awoda i ruch kibucu ha-Meuhad); „Al Hamiszmar” (Mapam); lewicowo-liberalny „Haaretz”; „Hacofe” (Narodowa Partia Religijna, Mafdal) oraz kojarzony z centrum dziennik

⁷ E. Kossewska, *Polish Jews in Israel. Polish-Language Press, Culture and Politics*, Boston 2021, rozdz. 4: „«Foreigners among Foreigners...» The March Aliyah”, s. 173–221; M. Freilich, *The Polish Exodus of 1968. Antisemitism, Dropouts and Re-emigrants in „Nowiny i Kurier”, „Polin” 2023, 35, s. 337–352; W. Mędykowski, Echa kampanii antysyjonistycznej w Polsce na łamach prasy izraelskiej z lat 1967–1968, w: Społeczność żydowska w PRL przed kampanią antysemicką lat 1967–1968 i po niej, red. G. Berendt, Warszawa 2009; A. Plocker, „Kłęska czerwonej asymilacji”. Emigracja z komunistycznej Polski do Izraela w oczach izraelskiej prasy, „Kwartalnik Historii Żydów” 254, 2015, 2, s. 336–343.*

„Maariw”. W drugiej połowie lat sześćdziesiątych wszystkie wymienione partie tworzyły wspólny blok. Owa jedność znalazła odbicie na łamach gazet, stąd porównanie ich treści nie opiera się na kontrastach, a zauważalne niekiedy wewnętrzne niuanse nie odgrywają większej roli w odniesieniu do wydarzeń w Polsce. Prasowe opinie na temat kampanii antysyjonistycznej nad Wisłą są bardzo podobne, a czasami wręcz jednogłośnie. Zapewne różnice są widoczne w prasie komunistycznej, która nie była przedmiotem badań (organ prasowy Rakah, „Al-Ittihad”, ukazywał się w języku arabskim). Nie analizowałam także prasy izraelskiej prawicy („Herut”, „Haboker”, a po ich połączeniu – „Hajom”), poza kilkoma numerami niszowego, radykalnego tytułu „Hahazit”. Przedmiotem moich badań nie była również prasa polskojęzyczna, najczęściej wykorzystywana przez badaczy⁸.

Pierwsze reakcje

W czerwcu 1967 r., tuż po zakończeniu wojny arabsko-izraelskiej, Polska zerwała stosunki dyplomatyczne z Izraelem. Zgodnie z linią wyznaczoną przez ZSRR, kraje bloku wschodniego (poza Rumunią) wycofały wówczas swoje przedstawicielstwa dyplomatyczne z Tel Awiwu, a sam Izrael został ogłoszony krajem wrogiem.

Na przestrzeni lat 1967–1968 oficjalne stanowisko władz Izraela w sprawie wydarzeń w Polsce (i w bloku wschodnim) stopniowo ewoluowało. O ile izraelska prasa na bieżąco komentowała sytuację w Polsce, analizując kolejne przejawy antysyjonizmu, to izraelskie władze, skupione na skutkach dopiero co zakończonej konfrontacji z państwami arabskimi, początkowo nie poświęcały tej sprawie szczególnej uwagi. Wyjątkiem była ostra reakcja, z jaką spotkał się skandal związany z wyjazdem dyplomatów izraelskich z Polski (17 VI 1967). Na płycie lotniska ambasadora Dova Sattata, pracowników placówki i ich rodziny spotkały otwarte szykany⁹. Izraelski rząd wydał wówczas oświadczenie, w którym napisano między innymi o bezprawnym represjonowaniu personelu ambasady w ostatnich dniach pobytu w Polsce¹⁰.

⁸ E. Kossewska, op. cit.

⁹ Demonstracja na polskim lotnisku [1967 r.], Izraelskie Archiwa Państwowe w Jerozolimie (dalej: IAP), 4083/14, k. 24; B. Szaynok, op. cit., s. 408–409; *Envoy Jeered on Leaving Poland*, „New York Times” 19 VI 1967.

¹⁰ Oświadczenie rządu Izraela w sprawie haniebnego potraktowania byłego ambasadora Izraela w Polsce oraz personelu dyplomatycznego [1967 r.], IAP, 4083/14, k. 16–18.

Latem 1967 r. w dość oszczędnych analizach rządowych oraz na łamach izraelskiej prasy przeważała opinia, że antyizraelska retoryka w Polsce jest lustrzanym odbiciem też płynących z Moskwy. Podkreślano przy tym, że polska inteligencja gremialnie, a „zwykli” Polacy, mieszkańcy miast i wsi, w sporej większości nie popierali słów partyjnych przywódców i skrycie solidaryzowali się z Izraelem¹¹. Otwarty antysyjonizm był w tej optyce narzędziem politycznym, po które sięgnięto na naradzie państw bloku wschodniego w Moskwie (9 czerwca), przekazując do krajów satelickich główne tezy, powtarzane następnie przez biura polityczne partii komunistycznych i organizacje partyjne niższych szczebli¹².

W przestrzeni publicznej początkowo dominowała zatem opinia, że Polacy nie dali się złapać na lansowane przez partię hasła. W listopadzie 1967 r., w budynku Bejt Ha'am w Jerozolimie zorganizowano spotkanie dla dziennikarzy i publiczności z byłymi ambasadorami w ZSRR (Daniel Katz), Jugosławii (Avigdor Dagan) i Polsce (Dov Sattat). Wszyscy podkreślali, że w ostatnich tygodniach sprawowania funkcji, mimo nieprzyjemnej atmosfery na płaszczyźnie politycznej, otrzymali dużo dowodów wsparcia i sympatii od „zwykłych mieszkańców”. Pomimo skandalicznego potraktowania dyplomatów w Polsce Sattat wyraził przekonanie, że wielu Polaków solidaryzowało się z Izraelem. Na dowód odczytał fragmenty 30 z 3200, w większości anonimowych, listów poparcia, które miały spłynąć do ambasady jeszcze przed 12 czerwca¹³.

Nie wszystkie relacje z tego okresu brzmiały równie optymistycznie. W sierpniu 1967 r. w Warszawie odbyło się międzynarodowe seminarium

¹¹ *Kataw „Niu Jork Tajms” mi-Warsze medaweach ki lefachot arba'a generalim putru me-ha-cawa be-Polani beszel hitnagdut la-kaw ha-anti-Israeli* (Reporter „New York Timesa” donosi z Warszawy, że w polskiej armii zwolniono co najmniej 4 generałów z powodu sprzeciwu wobec linii antyizraelskiej), „Hacofe” 9 VIII 1967; *Masa neged jehudej Polin* (Kampania przeciwko polskim Żydom), „Al Hamiszmar” 15 XI 1967.

¹² D. Stola, *Kampania antysyjonistyczna*, s. 39–40.

¹³ *Hamonej haam ba-arcot ha-komunistijot ines tomchim be-mediniut memszelotichem neged Israel* (Masy społeczne w krajach komunistycznych nie popierają polityki rządzących przeciwko Izraelowi), „Hacofe” 6 VIII 1967. Zob. też: *Alfej michtawim hizdachut me-ezrachim polanim* (Tysiące listów poparcia od obywateli Polski), „Lamerchaw” 26 XI 1967; *Szagrir Israel be-Moskwa* (Ambasador Izraela w Moskwie), „Lamerchaw” 21 VI 1967. Jeden z przykładowych listów: List z wyrazami solidarności do ambasady Izraela w Warszawie od Edwarda W., 22 V 1967, IAP, 4083/14, k. 198. Były ambasador opisywał swoje ostatnie dni w Polsce w tym samym tonie również w późniejszych latach. W październiku 1985 r. na łamach „Maariw” Sattat wrócił do wydarzeń sprzed 18 lat, mówiąc, że nagle usunięcie go z Polski było zaskoczeniem, ponieważ cały czas miał wokół siebie mnóstwo wyrazów wsparcia od polskiego otoczenia, *Ksze-be-Warsza omru kol beseder* (Kiedy w Warszawie mówili „wszystko świetnie!”), „Maariw” 25 X 1985.

na temat praw człowieka, zorganizowane przez ONZ. Obecny na tym wydarzeniu dyrektor sekcji zagranicznej Światowego Kongresu Żydów (WJC), Maurice L. Perlzweig, w tajnym raporcie zaadresowanym do przewodniczącego WJC Nachuma Goldmanna napisał, że dla polskiego społeczeństwa zwycięstwo Izraela oznaczało porażkę ZSRR i to właśnie ten czynnik, a nie sympatia dla żydowskiego państwa, decydował o opisywanych przez dyplomatów postawach. Raport spisany od razu po powrocie Perlzweiga do Londynu jest niezwykle interesującym źródłem – autor postawił w nim pierwsze diagnozy, pisał między innymi o wpływach Mieczysława Moczała i obawach Władysława Gomułki o pozycję w partii. Wieszczył, że przyszłość Żydów w Polsce rysuje się w czarnych barwach, podawał przykłady antysemitów i przyznawał, że poczuł prawdziwą ulgę, gdy po dwóch tygodniach opuścił kraj pogrążony w trującej atmosferze¹⁴.

Również na łamach wiodących izraelskich tytułów prasowych dość szybko porzucono próby wyważonych diagnoz i analiz. Powodem był konflikt wokół wspólnej polsko-żydowskiej przeszłości. W miarę gdy machina propagandowa w Polsce zaczęła się rozkręcać, komunistyczna prasa coraz śmielej eksploatowała wątki z okresu okupacji, przyrównując (na styl moskiewski) izraelską armię do Wehrmachtu, a los ludności arabskiej do ofiar Zagłady. Te zabiegi sprawiły, że po stronie izraelskiej przekroczona została czuła granica, za którą zaczęło brakować miejsca dla podobnych niuansów, jak ten z oddzieleniem „zwykłych” Polaków od partyjnych propagandystów.

Pamięć Zagłady okazała się bardzo ważnym czynnikiem, który wpływał na dynamikę okołomarcowego dyskursu, radykalizując go po obu stronach. Już w 1967 r. w izraelskiej prasie przytaczano cytaty z polskich gazet dotyczące okupacji niemieckiej i jednocześnie zamieszczano protesty kolejnych izraelskich gremiów przeciwko wykorzystywaniu „ofiar hitleryzmu”¹⁵. Organizacje żydowskie za granicą kierowały słowa oburzenia na ręce przedstawicieli polskich placówek dyplomatycznych. Do zaognienia sytuacji doszło jesienią 1967 r., gdy do Izraela dotarły informacje o ataku na „encyklopedystów” – autorów i redaktorów *Wielkiej encyklopedii powszechnej PWN*. Zasadniczą krytykę komunistycznych cenzorów wzbudziło hasło poświęcone hitlerowskim obozom, w tym ich podział na koncentracyjne i zagłady. Autor hasła napisał, że ofiarami

¹⁴ Tajny raport Maurice L. Perlzweiga dla Nachuma Goldmanna z pobytu w Polsce, 30 VIII 1967, Centralne Archiwum Syjonistyczne w Jerozolimie (dalej: CAS), sygn. C2/1620, k. 1–9; Materiały z inwigilacji Perlzweiga przez SB podczas pobytu, AIPN BU 00317/39, t. 10, k. 67–127.

¹⁵ *Mezoazaim min ha-hasata neged Israel be-Polin* (Zszokowani podżeganiem przeciwko Izraelowi w Polsce), „Lamerchaw” 8 VIII 1967.

tych ostatnich byli Żydzi i Cyganie, co kłóciło się z lansowaną wizją martyrologii Polaków podczas okupacji. Czytelnicy izraelskich gazet mogli także przeczytać o nowej książce Tadeusza Walichnowskiego *Izrael a RFN*, w której autor opisał proces nawiązania stosunków dyplomatycznych pomiędzy oboma krajami (1965), zarzucając przy okazji Izraelowi rehabilitację „hitlerowskich odwetowców z Bonn”¹⁶. Rzeczywiście, akt ten przyjęto wówczas w Polsce z dużym niepokojem, ponieważ komuniści obawiali się, że może on sprzyjać lobbingsowi RFN w sprawie rewizji granic Polski. Jednak w toku kampanii stosunki między RFN a Izraelem zostały wykorzystane przez marcowych propagandystów przede wszystkim do oskarżenia Żydów o przyjaźń z państwem, które nie uporało się wystarczająco ze swoją nazistowską przeszłością.

W grudniu 1967 r. Stowarzyszenie Imigrantów z Polski zorganizowało w Tel Awiwie pierwszy, duży wiec w sprawie sytuacji w Polsce, w którym udział wzięli Golda Meir i poseł Knesetu, główny oskarżyciel w procesie Adolfa Eichmanna, Gideon Hausner. Wiec przebiegł pod hasłem obrony pamięci o Zagładzie. Ustami przemawiających na spotkaniu posłów oraz urzędników państwowych stwierdzono, że rząd w Polsce wszelkimi siłami stara się wypaczyć jej wymiar i tym samym umniejszyć cierpienia Żydów¹⁷.

Kto stoi za nagonką?

Na podstawie analizy dyskursu prasowego oraz dokumentów izraelskich instytucji władzy z lat 1967–1968 możemy prześledzić, w jaki sposób interpretowano wydarzenia w Polsce. Ich bieżącą analizą zajmowali się między innymi pracownicy ambasady Izraela w Bonn. Wnioski sporządzone na podstawie pozyskiwanych informacji i prasówek były przedmiotem konsultacji zespołu ambasadora Aszera Ben-Natana¹⁸ z asystentem

¹⁶ *Szalenie Polin orchim rewizja antisemit be-toldot ha-Szoa* (Rządzący Polską dokonują antysemickiej rewizji historii Holocaustu), „Lamerchaw” 12 XI 1967; *Itonej Polin metaknim et toldot ha-Szoa. Tokfim et Israel we-hacijonut* (Gazety w Polsce zmieniają historię Zagłady i atakują Izrael oraz syjonizm), „Dawar” 12 XI 1967; M. Birt, *Izrael i syjonizm w politycznej koncepcji Tadeusza Adama Walichnowskiego*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2020, 14: *Orient daleki i bliski*, s. 102–121.

¹⁷ *Aceret meha’a szel olej Polin al siluf dmut ha-Szoa* (Wiec protestacyjny polskich imigrantów przeciwko wypaczaniu pamięci Holocaustu), „Maariw” 18 XII 1967.

¹⁸ Aszer Ben-Natan (1921–2014) — urodziny w Austrii, w 1939 r. wyemigrował do Palestyny. Po wojnie był m.in. dyrektorem generalnym Ministerstwa Obrony Izraela (1959–1965), w 1960 r. kierował poszukiwaniami Adolfa Eichmanna, w 1965 r. został pierwszym ambasadorem Izraela w RFN po nawiązaniu stosunków dyplomatycznych z tym państwem.

sekretarza stanu w zachodnioniemieckim MSZ, Herbertem Georgiem Arz von Straussenburgiem. Choć treści raportów ambasady były zbieżne z tym, co można było w tym czasie przeczytać na łamach izraelskiej prasy, to ich lektura przynosi oczywiście o wiele więcej szczegółów, a niekiedy także poufnych informacji.

Według analityków kampania antysyjonistyczna była wynikiem walk frakcyjnych w łonie PZPR. Za tezy nagonki odpowiedzialne było środowisko narodowo-komunistyczne z Moczarem (nazywanym „komunistą w stylu Ceaușescu”¹⁹) na czele. Gomułka chciał wykorzystać antysemityzm zarówno do neutralizacji Moczara, jak również, bazując na resentymentach, posłużyć się nim w celu wzmocnienia własnej pozycji w społeczeństwie i odwrócenia uwagi od kryzysu. Zmagania o przywództwo w partii toczyły się pomiędzy Gomułką i moczarowcami oraz I sekretarzem Komitetu Wojewódzkiego PZPR Edwardem Gierkiem. Izraelscy komentatorzy wątpili, aby którakolwiek opcja mogła zastąpić Gomułkę i jego zaplecze: Moczar nie zyskałby poparcia na arenie międzynarodowej (również wśród zachodnich partii komunistycznych), z kolei Gierkowi miało brakować osobowości i charyzmy²⁰.

O ile publicyści nie zajmowali się analizą środowiska Moczara, sprowadzając frakcję partyzantów do twardogłowych nacjonalistycznie nastawionych komunistów o poglądach dających się przewidzieć, tak w przypadku Gomułki i jego zaplecza pisano o zdradzie ideałów, strachu przed Moskwą i przejściu na pozycje oportunistyczne. W jednym z artykułów z „Lamerchaw” zwrócono uwagę, że Gomułka przeszedł zaskakującą drogę: od zasłużonego działacza, legendy podziemia komunistycznego z czasów okupacji, symbolu Października 1956 r. do twarzy antysyjonistycznej kampanii i inwazji na Czechosłowację²¹. Uważano, że ta ewolucja była grą wyrachowanego polityka, który bał się władz sowieckich i chciał zrobić wszystko, aby utrzymać się u władzy. Jego przemiana była jednocześnie niezbitym dowodem na „degenerację” ustroju budowanego w Polsce od 1944 r.²²

¹⁹ Notatka ze spotkania w sprawie sytuacji wewnętrznej w Polsce sporządzona przez pracownika ambasady Izraela w Bonn, Nisana Hadasa (j. hebr.), 23 VII 1968, IAP, 4225/7, k. 29.

²⁰ Notatka ze spotkania w sprawie rozwoju sytuacji w Polsce sporządzona przez pracownika ambasady Izraela w Bonn, Nisana Hadasa (j. hebr.), 21 V 1968, ibidem, k. 49–53.

²¹ *Gomułka — dugma maszpila we-meza'azat* (Gomułka — przypadek upokarzający i szokujący), „Lamerchaw” 6 X 1968.

²² *Ha-antiszemijut be-Polin — mi-simanej ha-niwun szel ha-miszar* (Antysemityzm w Polsce jednym z przejawów degeneracji reżimu), „Dawar” 16 IV 1968.

O cynizm i wyrachowanie posądzano również przewodniczącego Rady Państwa Mariana Spychalskiego. Jego postać miała szczególne znaczenie w kontekście relacji polsko-żydowskich, bowiem, według znanego działacza Żydowskiej Organizacji Bojowej (ŻOB) w getcie warszawskim, Icchaka Cukiermana, Spychalski przyczynił się do budowy niepodległego Izraela, otwierając jako wiceminister obrony narodowej granicę dla polskich Żydów latem 1946 r.²³ W wywiadzie udzielonym w kwietniu 1968 r. gazecie „Lamerchaw” Cukierman nazwał cyniczne używanie antysemityzmu przez władze w Polsce „morderstwem z zimną krwią”: „Gdybym mógł winić, bazując na swoim doświadczeniu i znajomościach, Gomułkę i Spychalskiego o antysemityzm, sprawa byłaby prosta. Ale najbardziej zdumiewające i niefortunne jest to, że oni wykorzystują antysemityzm do własnych potrzeb i nadużyć”²⁴ — mówił.

W jednym z dokumentów znajdujących się w zbiorach izraelskiego MSZ możemy przeczytać, że rozgrywka wewnątrz PZPR była sterowana przez Moskwę. Według tej analizy Moczar miał poparcie sowieckich służb specjalnych, a Gomułka ambasadora ZSRR w Warszawie. O wpływach KGB na rozwój sytuacji w Polsce miały świadczyć między innymi artykuły na temat izraelskiego wywiadu i wojska, które ukazywały się na łamach polskich gazet. Według analityków sposób transkrypcji słów z języka hebrajskiego w tekstach publikowanych przykładowo w „Życiu Warszawy” jednoznacznie wskazywał, że pochodziły one z materiałów sowieckich²⁵.

Trop służb specjalnych nie był jednak często przywoływany. Zarówno analitycy, jak i dziennikarze izraelscy uciekali się raczej do różnych analogii, zwłaszcza porównań Polski z Czechosłowacją. Uważano, że protesty studenckie, które wybuchły w marcu 1968 r., były efektem impulsów płynących z CSRS. Wskazywali, że w obu krajach powodem kryzysów była walka „reakcji” z prądami reformatorskimi i liberalnymi. Różnica polegała jednak na tym, że w Polsce, wewnątrz samej partii nie wykształciła się frakcja liberalna. Dążenie do zmian wyrażano w kołach inteligentnych, które — w przeciwieństwie do Czechosłowacji — nie miały

²³ *Spychalski, nesi Polin kajom, cided ba-fitaron ha-cijoni* (Spychalski, obecny przewodniczący RP, był przychylny syjonistycznym planom), „Lamerchaw” 18 IV 1968; *Ha-newai szel Gomułka* (Prorok Gomułki), „Al Hamiszmar” 26 IV 1968. W 1946 r. Icchak Cukierman z ramienia organizacji syjonistycznych brał udział w rozmowach z dowództwem Departamentu Wojsk Ochrony Pogranicza oraz gen. Spychalskim w sprawie otwarcia granicy dla Żydów opuszczających Polskę po pogromie kieleckim. Z kraju wyjechało wówczas około 70 tys. osób.

²⁴ Wywiad Rama Ewrona z Icchakiem Cukiermanem, „Lamerchaw” 18 IV 1968.

²⁵ Raport zatytułowany „Poland-part III” (j. ang.), 25 IV 1968, IAP, 4225/7, k. 64–67.

silnego poparcia społecznego. Według jednego z raportów przyczyn takiego stanu rzeczy należało szukać w uwarunkowaniach socjodemograficznych: społeczeństwo polskie było zdominowane przez chłopów lub byłych chłopów, którzy byli wrogo nastawieni do inteligencji i jednocześnie tradycyjnie antysemitami²⁶.

„Marzec” w Knesecie

Gdy w marcu 1968 r. władze PZPR zaczęły określać protesty studenckie prowokacją syjonistów, nakręcając tym samym antysemitką machinę, sytuacja nabrała realnego, politycznego znaczenia dla izraelskich władz. Po raz pierwszy wydarzeniami w Polsce zajął się izraelski rząd i parlament. Wątek ten pojawił się w Knesecie 18 marca 1968 r., podczas dyskusji nad budżetem. Premier Lewi Eszkol oraz sekretarz generalny partii Mapam, Reuven Arazi, wspomnieli o „antysemitycznym podżeganiu w Polsce”, łącząc je z ogólnym obrazem sytuacji międzynarodowej po wojnie sześciodniowej. Politycy podkreślili, że nowy kurs PZPR miał realne znaczenie dla polityki wewnętrznej państwa, bowiem spodziewano się przybycia rzeszy imigrantów do Izraela. Premier Eszkol zaapelował wówczas po raz pierwszy publicznie do polskich Żydów, aby wyemigrowali do Izraela²⁷.

Dzień później, na wniosek kilku posłów, w porządku obrad Knesetu pojawił się punkt: „Kampania antyizraelska i antyżydowska prowadzona przez polskie władze” (hebr. *Ha-masa ha-antiizraeli we-antijehudi ha-mitnahel aljedej sziltonot Polin*). Stanowisko posłów wyrażone podczas debaty dobrze oddaje ówczesne polityczne interpretacje polskiego Marca, co czyni stenogram posiedzenia niezwykle ważnym, choć jak dotąd niemal niedostrzeżonym przez badaczy źródłem²⁸. Jest to również materiał pomocny w zrozumieniu kontekstu kulturowego tamtych czasów. Spora część deputowanych Knesetu pochodziła z Polski lub innych krajów Europy Wschodniej, a osobiste doświadczenia sprawiały, że mówcom

²⁶ Notatka ze spotkania w sprawie rozwoju sytuacji w Polsce sporządzona przez pracownika ambasady Izraela w Bonn, Nisana Hadasa (j. hebr.), 21 V 1968, ibidem, k. 49–53; *Polin* (Polska), „Dawar” [dodatek sobotni], 22 III 1968; *Bejn Polin le-Czechosłowacja* (Między Polską i Czechosłowacją), „Al Hamiszmar” 16 IV 1968.

²⁷ *Eszkol hokija ha-antiszemijut szel szalitej Polin we-ha-nituk ha-szitati szel jehudej Brit ha-Moacot* (Eszkol potępił antysemityzm władz Polski i systemowe ograniczenia Żydów w ZSRR), „Dawar” 19 III 1968; *R. Arazi mabija deaga le-macaw jehudej Polin* (R. Arazi wyraża zaniepokojenie sytuacją polskich Żydów), „Al Hamiszmar” 19 III 1968.

²⁸ O posiedzeniu najpełniej napisał (za izraelską prasą) Witold Mędykowski, op. cit., s. 87–88.

towarzyszyły niezwykle emocje. W 120-osobowym parlamencie wątki odnoszące się do polskiej historii, tradycji i kultury (podczas posiedzenia cytowano wiersze Adama Mickiewicza, Juliana Tuwima i fragmenty polskich gazet) były czytelne dla większości słuchaczy²⁹.

Inicjatorami posiedzenia byli posłowie Eliezer Szostak³⁰ (Wolne Centrum), Cwi Zimmerman³¹ (Gahal) oraz Uri Awneri³² (partia Meri). Celem wnioskodawców było zwrócenie uwagi na sytuację w Polsce oraz zaapelowanie do opinii międzynarodowej o potępienie antysemitów i antysemickich szykan. Analiza przedstawiona w wypowiedziach posłów sprowadzała się do trzech wniosków. Po pierwsze, Żydzi stali się kozłem ofiarnym politycznej rozgrywki w Polsce. Frazeologizm *ha-sair la-Azazel* (koziół ofiarny) pojawia się w stenogramie posiedzenia Knesetu kilkakrotnie³³. Po drugie, polscy komuniści postanowili wykorzystać antysemityzm do własnych celów, ukrywając go pod maską antysyjonizmu. Trzeci wniosek wypływał wprost z syjonistycznego sposobu objaśniania świata: pozostali w Polsce Żydzi powinni emigrować do Izraela, a państwo żydowskie powinno zadbać o to, aby stało się to jak najszybciej.

Centralnym punktem debaty było wystąpienie przywódcy izraelskiej prawicy, Menachema Begina³⁴. Okazało się, że to właśnie sprawa

²⁹ Gregory S. Mahler dokonał interesującej analizy socjologicznej składu kolejnego, VII Knesetu (1973–1977). Posłowie urodzeni w Polsce (20 osób) stanowili drugą, najliczniejszą grupę (po 31 osobach urodzonych w Palestynie/Izraelu). Dodatkowo 31 osób miało polskie korzenie po ojcu i 26 po matce. Ogółem w Europie Wschodniej urodziło się 35 osób (korzenie po ojcu miało 57, po matce — 56 posłów). Jak skonstatował autor, wschodnioeuropejski rys kulturowy odgrywał bardzo ważną rolę w tworzeniu unikatowej na skalę światową izraelskiej legislatury, G.S. Mahler, *The Knesset. Parliament in the Israeli Political System*, London–Toronto 1981, s. 110.

³⁰ Eliezer Szostak (1911–2001) — urodzony we Włodzimierzcu, poseł prawicy syjonistycznej z list Herutu, Gahalu, a po odejściu z tej partii, w wyniku sporu o przywództwo z Menachemem Beginem, poseł Wolnego Centrum.

³¹ Cwi (Henryk) Zimmerman (1913–2006) — urodzony w Skale Podolskiej, absolwent Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego, członek Ogólnych Syjonistów. Podczas wojny działał w ruchu oporu w getcie krakowskim. Więzień obozu w Płaszowie, skąd udało mu się uciec dzięki pomocy Henryka Sławika na Węgry. W 1944 r. wyemigrował do Palestyny. Świadek w procesie Eichmanna, poseł Partii Liberalnej i Gahalu.

³² Uri Awneri (Helmut Ostermann, 1923–2018) — urodzony w Republice Weimarskiej, działacz Irgunu, poseł partii Meri. Aktywista na rzecz pokoju, przyjaciel Jasera Arafata, twórca ruchu pacyfistycznego Gusz Szalom.

³³ Archiwum Knesetu (dalej: AKn), Stenogram 268. posiedzenia VI Knesetu z 19 III 1968, punkt gimel: „Kampania antyizraelska i antyżydowska prowadzona przez polskie władze”, k. 1506, 1512 (w dalszej części tekstu odnoszą się do tego samego dokumentu podając tylko numer karty).

³⁴ Menachem Begin (1913–1992) — urodzony w Brześciu, przywódca Bejtaru w Polsce, absolwent Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego, w 1940 r. aresztowany

oficjalnego stanowiska rządu w sprawie Polski była tematem jego pierwszego przemówienia w Knesecie jako ministra (po 20 latach spędzonych w opozycji). Begin niewątpliwie potraktował temat debaty z osobistym zaangażowaniem. Wychowany na polskiej romantycznej literaturze, zaznaczył swoje związki z Polską licznymi odwołaniami do dzieł literackich. Mówił między innymi o uniwersalnym, wolnościowym przesłaniu twórczości Mickiewicza (kilka wersów trzeciej części *Dziadów* zacytował nawet w języku polskim³⁵).

Erudycyjny popis literacki nie był przypadkowy — miał posłużyć mesjanistycznej analogii do zmagania Żydów o własne państwo. Gdy Begin zacytował mickiewiczowskie „Umarł Gustaw, narodził się Konrad”, miał na myśli ideologiczną przemianę, która dokonała się w początkach wieku XX pod wpływem syjonizmu wśród wschodnioeuropejskich sztetli: pokorni i prześladowani Żydzi zamienili się w walecznych i dumnych twórców Izraela. Minister tak definiował fundament ideowy swojego państwa: „Syjonizm jest ruchem wyzwoleniczym narodu prześladowanego, nie tylko zniewolonego, ale i eksterminowanego. Nie ma bardziej humanitarnego ruchu wyzwoleniczego w żadnym narodzie, ponieważ syjonizm ma na celu nie tylko dać narodowi wolność, ale i ocalić go od zniszczenia i niebezpieczeństwa zagłady”³⁶.

W równie patetycznym stylu Begin wskazał na wewnętrzny, izraelski kontekst nowej fali antysemityzmu w Polsce: oto po raz kolejny losy diaspory stały się dowodem na sens istnienia Izraela („Dawno minęły czasy, gdy Żyd był bezbronny. Istnieje państwo żydowskie, które strzeże i oferuje schronienie wszędzie tam, gdzie Żyd jest poniżany, lub prześladowany [– –]. Lepiej, żeby Polska została bez Żydów. Niech wyjedzie pozostałe 30 tysięcy. Wtedy nie będziecie mieli już możliwości uczynienia z Żydów ofiar ponownych prześladowań i podżegania”³⁷).

Begin poruszył także temat Zagłady, mówiąc:

Oobecnie pan Gomułka, sekretarz Komunistycznej Partii Polski [powinno być PZPR — M.S.], pan [Józef] Cyrankiewicz, premier, i ich współpracownicy, stosują dobrze znany chwyt, polegający na odwróceniu uwagi poprzez

przez NKWD, więzień łagrów, żołnierz Armii Andersa. W Palestynie lider Irgunu, od 1949 r. poseł do Knesetu z list prawicowych partii Herut, Gahal, Likud. W latach 1967–1970 minister bez teki; w latach 1977–1983 pierwszy prawicowy premier Izraela.

³⁵ AKn, k. 1508. Romantyzm powstań i walk narodowowyzwoleńczych był ważną częścią ideologii syjonizmu-rewizjonizmu, Y. Shavit, *Between Piłsudski and Mickiewicz. Policy and Messianism in the Zionist Revisionism*, „Zionism” 1984, 10, s. 33–40.

³⁶ AKn, k. 1509.

³⁷ Ibidem.

podżeganie przeciwko Żydom. Hasło jest dobrze znane: *Biej Żydów, spaszj Rassiju!* [Bij Żydów, ratuj Rosję! — M.S.]. Uderz w syjonistów — ratuj Polskę! Ale władze w Polsce muszą pamiętać, że na ich ziemi dokonano eksterminacji milionów Żydów [—]. To prawda, że byli Polacy, którzy pomagali ratować Żydów, jednak — i oto bolesna prawda historyczna — było ich niewiele. Gdyby Polacy zachowali się tak jak naród duński czy większość Francuzów, we wsiach, miastach, lasach i górach ocalałyby może nie miliony, ale na pewno setki tysięcy Żydów prześladowanych przez niemieckiego eksterminatora³⁸.

Przez swój mocny, antykomunistyczny wydźwięk przemówienie Begin sprowokowało posłów Nowej Listy Komunistycznej (Rakah) do zabrania głosu. Taufik Tubi³⁹ z tego ugrupowania oskarżył Begin o „antykomunistyczne podżeganie”⁴⁰, chwilę później minister został nazwany kolaborantem Benita Mussoliniego, na co odpowiedział w kierunku komunistów izraelskich: „waszą rolą jest rola czerwonego Judenratu”⁴¹. Po trwających dłuższą chwilę słownych przepychankach głos zabrał poseł Rakahu Meir Wilner⁴². Patetyczny, oratorski styl Begin ustąpił językowi gomułkowskiej propagandy. Objaśniając sytuację w Polsce Wilner mówił: „Główną przyczyną zamieszek na Uniwersytecie Warszawskim i innych uczelniach w Polsce, są służby RFN i USA, które nieustannie działają na rzecz osłabienia ustroju socjalistycznego i przygotowują grunt pod odwetową wojnę i zniszczenie Polski”⁴³. Zdaniem posła Rakahu oskarżanie władz w Polsce o antysemityzm było zwykłym

³⁸ Ibidem. W tym miejscu warto zwrócić uwagę, że kilka tygodni później prasa w Polsce donosiła o wystąpieniu Begin w Knesecie, podając rzekome cytaty z jego wystąpienia, które mówiły wprost o współudziale Polaków w Zagładzie. Według prasowych przekazów, Begin miał powiedzieć: „W czasie ostatniej wojny, wśród milionów Żydów wymordowanych przez faszystów, wielu zginęło wskutek współnictwa znacznej części ludności polskiej” (*Oszczersztwa i fakty*, „Głos Koszaliński” 12 IV 1968). W rzeczywistości jednak takie zdanie z jego ust nie padło. To przekłamanie było charakterystyczne dla marcowej propagandy, ponieważ wpisywało się w narastający konflikt pamięci, w którym paradygmat Sprawiedliwych stał w opozycji do niechlubnych postaw części Polaków podczas okupacji. W dobie kampanii antysyjonistycznej obie strony — polska i izraelska, wykorzystywały oba wątki wielokrotnie.

³⁹ Taufik Tubi (1922–2011) — urodzony w Hajfie w rodzinie arabskiej, od 1949 r. poseł komunistycznych partii Maki, Rakah i Hadasz.

⁴⁰ AKn, k. 1508.

⁴¹ Ibidem, k. 1511.

⁴² Meir Wilner (Ber Kowner, 1918–2003) — urodzony w Wilnie, członek Ha-Szomer Ha-Cair i Komunistycznej Partii Polski (KPP), w 1938 r. wyemigrował do Palestyny. Absolwent Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie, działacz komunistyczny w Izraelu, poseł partii Maki, od 1965 r. w partii Rakah, następnie Hadasz.

⁴³ AKn, k. 1510.

oszczerstwem: „W Polsce nie ma żadnej antyżydowskiej kampanii, ale za to u nas toczy się kampania antypolska, antysocjalistyczna i antyradycka, w ramach planu skierowanego przeciwko krajom socjalizmu”⁴⁴. Tym słowom towarzyszyło wielkie poruszenie na sali. Na dowód tego, że zarzuty o antysemityzm kierowane pod adresem rządu w Warszawie były wysysane z palca, Wilner odczytał fragmenty artykułów z polskiej prasy. Na koniec zaatakował izraelski rząd, zarzucając mu hipokryzję w walce ze światowym antysemityzmem przy równoczesnym utrzymywaniu stosunków dyplomatycznych i przyjmowaniu delegacji RFN w Tel Awiwie.

Burza wywołana przez komunistów zakończyła tego dnia „polską” debatę w Knesecie. Możemy postawić pytanie, czy głos reprezentanta pozostającej na politycznym marginesie partii Rakah miał wówczas jakiegokolwiek znaczenie. Na pewno postawa Wilnera została dostrzeżona i doceniona przez władze w Warszawie (Rakah miała swoje kontakty w krajach Europy Wschodniej, w tym w Polsce). Podczas posiedzenia sejm 10 kwietnia 1968 r. pochwałę pod adresem posłów Nowej Listy Komunistycznej wyraził premier Cyrankiewicz, mówiąc: „Jesteśmy pełni uznania dla komunistów izraelskich, którzy niedawno, w parlamencie Izraela, nie dali sobie zamknąć ust, nie dali się zakrzyczeć i wystąpili przeciwko oszczercom w obronie dobrego imienia Polski Ludowej i jej czołowych działaczy”⁴⁵. Dodajmy, że wystąpienie Wilnera było jedynym głosem poparcia dla PZPR, jaki zabrzmiał w izraelskim parlamencie w tamtym okresie⁴⁶.

Powiedzieliśmy, że debata w Knesecie wyznaczyła pewien sposób myślenia o Marcu 1968 r. Miała także konkretne, polityczne konsekwencje, bowiem przy trzech głosach sprzeciwu (posłowie Rakah) i jednym wstrzymującym się (poseł Maki) sprawa trafiła następnie pod obrady Komisji Spraw Zagranicznych i Bezpieczeństwa. 25 marca 1968 r. komisja wydała komunikat „O prześladowaniach Żydów w Polsce”, który poprzez placówki zagraniczne został przesłany marszałkom i przewodniczącym

⁴⁴ Ibidem, k. 1511.

⁴⁵ Stenogram 19. posiedzenia VIII sesji Sejmu z 10 kwietnia 1968 r.: Odpowiedź Prezesa Rady ministrów Józefa Cyrankiewicza na interpelację Koła Poselskiego Znak, s. 83, https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/YGNI2NS6R2JDUTJI4VE8SCAPIR4X1S.pdf (dostęp: 15 I 2025).

⁴⁶ *Ha-kneset melukedet be-hoka'at gilujej ha-antiszemijut be-Polin* (Kneset jest zjednoczony w potępieniu przejawów antysemityzmu w Polsce), „Dawar” 20 III 1968; *Begin: Israel tagen al kol jehudi be-kol makom bo mecikim lo* (Begin: Izrael będzie bronił każdego Żyda w każdym miejscu, w którym dochodzi do prześladowań), „Maariv” 20 III 1968; *Twija mi-sziltonot Polin le-afszer alijat 30000 ha-jehudim sze-notru ba* (Żądanie zezwolenia od władz w Polsce na emigrację 30 tys. Żydów, którzy tam pozostają), „Lamerchaw” 20 III 1968; *Macaw jehudej Polin hu'ala le-dijun ba-kneset* (Sytuacja polskich Żydów była przedmiotem obrad w Knesecie), „Al Hamiszmar” 20 III 1968.

parlamentów wszystkich krajów, z którymi Izrael utrzymywał stosunki dyplomatyczne⁴⁷. Cel wnioskodawców debaty został spełniony – władze Izraela wystosowały międzynarodowy apel o potępienie antysemickiej nagonki prowadzonej przez PZPR i jednocześnie wezwały obywateli polskich narodowości żydowskiej do imigracji do Izraela⁴⁸.

Dalsze działania władz Izraela i Światowego Kongresu Żydów w sprawie Polski

Wezwanie do imigracji polskich Żydów nabrało szczególnego znaczenia po przemówieniu Gomułki przed warszawskim aktywem partyjnym (19 III 1968), w którym padły słowa: „tym, którzy uważają Izrael za swoją ojczyznę, gotowi jesteśmy wydać emigracyjne paszporty”⁴⁹. Rząd Izraela zareagował natychmiast. Minister spraw zagranicznych Abba Eban oświadczył na konferencji prasowej: „Nie ma wątpliwości, że rząd Izraela zrobi wszystko, co w jego mocy, a nawet więcej, aby przyjąć naszych żydowskich braci, którzy zdecydują się wyemigrować w następstwie oświadczenia przywódcy Polski”⁵⁰.

Tuż po opublikowaniu komunikatu przez Komisję do Spraw Zagranicznych i Bezpieczeństwa zaproszenie do Izraela powtórzono w odezwie kierownictwa Agencji Żydowskiej („Wzywamy: wstańcie! Tu czeka na was ciepły dom, który przyjmie was z otwartymi ramionami jako dzieci wracające do domu”⁵¹). W tym tonie wypowiedzieli się również

⁴⁷ Pismo przewodnie przewodniczącego Knesetu, Kadisza Luza, adresowane do przewodniczących parlamentów, 27 III 1968, IAP, 4225/11, k. 156; Notatka ambasadora Aszera Ben-Natana ze spotkania z przewodniczącym Bundestagu, Eugenem Gerstenmaierem w sprawie wniosków izraelskiej Komisji Spraw Zagranicznych i Bezpieczeństwa dotyczących Polski, 23 IV 1968, ibidem, k. 85.

⁴⁸ Wnioski Komisji Spraw Zagranicznych i Bezpieczeństwa dotyczące Żydów polskich, 25 III 1968, IAP, 4225/11, k. 159; *Twija le-sziltonot Polin le-afszer la-jehudim la'alot* (Żądanie zezwolenia na emigrację Żydów z Polski), „Dawar” 26 III 1968; *Kria le-daat ha-kahal ba-olam be-injan goral jehudej Polin* (Apel do opinii publicznej na całym świecie w sprawie losu polskich Żydów), „Maariw” 26 III 1968; *Twija le-Polin le-afszer alijat jehudim we-lasim kec la-hasata* (Żądanie zezwolenia na emigrację Żydów i położenie kresu podżeganemu w Polsce), „Lamerchaw” 26 III 1968; *Waadat ha-chuc mokija ha-antiszemijut be-Polin* (Komisja Spraw Zagranicznych i Bezpieczeństwa potępia antysemityzm w Polsce), „Al Hamiszmar” 26 III 1968.

⁴⁹ Cyt. za: D. Stola, *Kampania antysyjonistyczna*, s. 209.

⁵⁰ Treść komunikatu ministra spraw zagranicznych Izraela, [20 III 1968], IAP, 4225/13, k. 132.

⁵¹ *Ha-sochnut koret li-jehudej Polin la-alot* (Agencja Żydowska wzywa polskich Żydów do aliji), „Al Hamiszmar” 27 III 1968.

przedstawiciele najważniejszych partii, między innymi Golda Meir na plenum Izraelskiej Partii Pracy oraz Icchak Szamir na konferencji Mapam⁵². O potrzebie imigracji pisała także izraelska prasa. Według poufnego pisma pracownika Biura Dyrektora Generalnego MSZ, Szlomo Awineriego, stanowisko Knesetu należało wykorzystać jako materiał propagandowy, zachęcający polskich Żydów do imigracji⁵³.

W kolejnych tygodniach politycy brali udział w wiecach i demonstracjach „przeciwko odradzającemu się antysemityzmowi w Polsce”, organizowanych na ulicach Tel Awiwu i Jerozolimy⁵⁴. Marcowy antysemityzm stał się sygnałem dla społecznej mobilizacji w poczuciu wyjątkowości własnego państwa. Sytuacja w Polsce pokazywała, że tylko we własnym kraju Żydzi mogli czuć się u siebie, a istnienie Izraela było dla nich jedyną gwarancją bezpieczeństwa. To zapewnienie należy odczytywać, pamiętając także o ówczesnych realiach politycznych Izraela — atmosferze ledwo co zakończonej wojny z państwami arabskimi.

Przedstawiona wyżej narracja o negacji diaspory i potrzebie aliji była wykorzystywana przez władze Izraela głównie na użytek wewnętrzny. Niemniej istotnym obszarem była działalność propagandowa skierowana na zewnątrz. Wierzono, że odpowiedni lobbing może spowodować kompromitację rządzących Polską na arenie międzynarodowej, a w konsekwencji wpłynąć na wyhamowanie antysemickich szykan. Ważną rolę na tym polu odegrał działający w 65 krajach Światowy Kongres Żydów, a także różne inne organizacje żydowskie za granicą. Lektura dokumentów archiwalnych zgromadzonych w Centralnym Archiwum Syjonistycznym w Jerozolimie dostarcza informacji o niezliczonych inicjatywach podjętych w tej sprawie na całym świecie: demonstracjach, apelach, listach, kampaniach informacyjnych, spotkaniach z przedstawicielami parlamentów i rządów etc.

Punktem wyjścia dla działań WJC było głośne, przedrukowywane na całym świecie oświadczenie przewodniczącego Kongresu, Nachuma

⁵² *We'idat mapam* (Konferencja Mapam), „Lamerchaw” 24 III 1968; *Miflegat ha-awoda izsara ha-heskem le-hofaja im mapam ba-bchiroth le-arba'a igudim* (Partia Pracy zatwierdziła porozumienie z Mapam o wyborach związków zawodowych), „Lamerchaw” 25 III 1968; *Kenes cirot mapam mabija charada le-goral ha-jehudim be-Polin* (Zjazd Mapam wyraża zaniepokojenie losom Żydów w Polsce), „Al Hamiszmar” 21 III 1968.

⁵³ Pismo Elizera Palmora do Ministra Spraw Zagranicznych Izraela, 25 III 1968, IAP, 4225/13, k. 130.

⁵⁴ Plakat wzywający do demonstracji przeciwko antysemityzmowi w Polsce, 14 IV 1968, Biblioteka Narodowa Izraela w Jerozolimie, Zdigitalizowana kolekcja materiałów z Archiwum Miejskiego Tel Awiw-Yafo; *Asefat mechaja be-Tel Awiw neged ha-antiszemijut be-Polin* (Wiec protestacyjny w Tel Awiwie przeciwko antysemityzmowi w Polsce), „Maariw” 15 IV 1968.

Goldmanna. W dokumencie zawarto protest przeciwko wykorzystywaniu Żydów jako kozłów ofiarnych wewnętrznego kryzysu w Polsce oraz „ożywieniu tradycyjnego antysemityzmu”⁵⁵. Jeszcze w marcu Kongres opublikował także osobne oświadczenia w sprawie demonstracji studenckich w Polsce oraz ogłosił bojkot obchodów 25. rocznicy powstania w getcie warszawskim organizowanych w Warszawie. W kwietniu to właśnie obchody powstania oraz planowane otwarcie pawilonu żydowskiego w Muzeum Auschwitz-Birkenau były głównym tematem dalszych protestów środowisk żydowskich na świecie⁵⁶. Jednocześnie w Nowym Jorku, Toronto, Rio de Janeiro, Londynie i Paryżu zorganizowano uroczystości rocznicowe, które przebiegły pod hasłem potępienia fali antysemityzmu w Polsce.

Wiosną 1968 r. oficjalne oświadczenia w sprawie antysemickiej polityki prowadzonej przez władze w Polsce wydały również między innymi The National Jewish Community Relations Advisory Council, Synagogue Council of America, The American Jewish Committee, American Zionist Council, Council of Australian Jews oraz wiele innych instytucji żydowskich w krajach całego świata⁵⁷. Na adres redakcji gazet i polskich placówek dyplomatycznych spływały ponadto listy protestacyjne od instytucji niezwiązanych bezpośrednio z życiem żydowskim (np. Instytut Philipa Randolpha w Nowym Jorku), a także od kongresmenów, polityków, duchownych, radnych miast, kombatanów, artystów i intelektualistów⁵⁸. Otwarte listy w obronie polskich Żydów wystosowali między innymi Artur Rubinstein i Bertrand Russell⁵⁹.

Z korespondencji izraelskiego MSZ wynika, że formuła protestów ograniczających się do wieców i deklaracji szybko się wyczerpała i należało znaleźć inne sposoby wywarcia presji na Polskę. W piśmie z 23 kwietnia 1968 r. skierowanym do ministerstwa konsul generalny Izraela w Nowym Jorku Michael Arnon pisał: „Co można zrobić więcej, oprócz krzyków

⁵⁵ Oświadczenie Nachuma Goldmanna w sprawie sytuacji w Polsce, Genewa, 13 III 1968, CAS, C2/1619, k. 118.

⁵⁶ R. Kobylarz, *Walka o pamięć. Polityczne aspekty rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944–1989*, Warszawa 2009, s. 198–199.

⁵⁷ Tylko w samym Nowym Jorku protesty opublikowały 23 organizacje żydowskie oraz 20 ruchów młodzieżowych zrzeszonych w Conference of Presidents of Major American Jewish Organizations. Treść tych dokumentów w: IAP, 2335/13, *passim*.

⁵⁸ Protesty, listy i wycinki prasowe na ten temat znajdują się w teczce: IAP, 4225/11.

⁵⁹ List Artura Rubinsteina do wydawcy dziennika „New York Times” w obronie polskiej inteligencji i polskich Żydów, 16 IV 1968, IAP, 4225/12, k. 282–283; List otwarty Bertranda Russella do Władysława Gomułki, 9 IX 1968, CAS, F50/236, k. 12–13; *Ha-psanteran Artur Rubinsztein toewa lasim mijad kec le-masa ha-hasata ha-antiszemi ha-mitnahel ata be-Polin* (Artur Rubinstein domaga się natychmiastowego zakończenia trwającej w Polsce kampanii antysemickiej), „Dawar” 29 IV 1968.

i wrzasków? Mam tu na myśli naciski polityczne, zarówno bezpośrednio kierowane do przedstawicieli Polski, jak i za pośrednictwem rządu USA, zwłaszcza w sferze handlu”⁶⁰. Latem tego roku na łamach prasy w USA i Wielkiej Brytanii ogłoszono bojkot polskich towarów, któremu towarzyszyły odpowiednie zabiegi na szczeblu rządowym w Londynie i Waszyngtonie⁶¹. Akcja zbiegła się w czasie z anulowaniem przez Izrael obowiązującej od 1954 r. umowy handlowej z Polską. Oficjalnym powodem było niewywiązywanie się strony polskiej z przepisów międzynarodowych⁶².

W październiku 1968 r., z inicjatywy Sekcji Francuskiej WJC, powołano w Paryżu Narodowy Komitet Przeciwdziałania Rasizmowi w Polsce, który zrzeszał przeszło 20 różnych organizacji i miał na celu informowanie opinii publicznej we Francji o antysemitycznej kampanii prowadzonej przez władze w Polsce. Członkowie komitetu postulowali między innymi powołanie międzynarodowej komisji śledczej, która miała udać się do Warszawy⁶³. Działania podjęła także Amnesty International oraz Światowy Związek Studentów Żydowskich, który 18 listopada 1968 r. zorganizował Międzynarodowy Dzień Protestu w Sprawie Procesów Studentów w Polsce. W to przedsięwzięcie włączyła się społeczność uniwersytecka w USA, Kanadzie, krajach Ameryki Południowej, Wielkiej Brytanii, Francji, a nawet w RPA. Towarzyszyło jej zbieranie listów protestacyjnych wśród kadry akademickiej, a następnie przekazywanie ich do ambasad polskiej i sowieckiej, siedziby ONZ w Nowym Jorku, na ręce ministrów spraw zagranicznych oraz sekretarza stanu USA. Ponadto organizowano całodobowe pikety pod polskimi placówkami i wydano kilkanaście wariantów okolicznościowych druków i broszur w kilku językach. Była to niewątpliwie największa zorganizowana akcja protestacyjna w sprawie sytuacji w Polsce w 1968 r.⁶⁴

Z uwagi na ograniczone możliwości działania izraelskiej dyplomacji spowodowane zerwaniem stosunków bilateralnych z Polską, członkowie WJC starali się aranżować zakulisowe rozmowy z przedstawicielami polskiego korpusu dyplomatycznego. Brali w nich udział działacze różnych

⁶⁰ Pismo Michaela Arnona do MSZ (j. hebr.), 23 IV 1968, IAP, 2335/11, k. 79.

⁶¹ Protokół posiedzenia Brytyjskiej Sekcji WJC dotyczący bojkotu polskich towarów, 9 X 1968, CAS, C2/1618, k. 81. Jedna z reklam opublikowana w brytyjskim wydaniu „Jewish Chronicle” z 16 sierpnia 1968 r. brzmiała: „Remember the discrimination against Jews in Poland when buying Polish Goods: butter, eggs, vodka, cucumber, jam etc. etc.”

⁶² *Bitul ha-heskem ha-mischari im Polin caad lelo takdim szel Israel* (Zerwanie umowy handlowej z Polską to bezprecedensowy krok Izraela), „Maariw” 3 VII 1968.

⁶³ „Constitution d’un Comité d’Action Contre les Menaces Racistes dans la République Populaire de Pologne”, [październik 1968], CAS, C2/1618, k. 60.

⁶⁴ Kampania protestacyjna w sprawie procesów studentów w Polsce [1968–1969], CAS, F50/236, passim.

organizacji żydowskich (m.in. B'nai B'rith, członkowie gmin wyznaniowych) lub pracownicy MSZ krajów Zachodu, którzy następnie przekazywali stronie izraelskiej relacje z tych spotkań. W izraelskich archiwach zachowały się między innymi notatki z rozmów z ambasadorem PRL w USA Jerzym Michałowskim i ambasadorem w Londynie Jerzym Morawskim⁶⁵. Spotkania miały charakter kurtuazyjny i towarzyszyła im zbieżna z oficjalną linią PZPR deklaracja ambasadorów, zaprzeczająca, aby w Polsce miały miejsce szykany i represje skierowane wobec osób żydowskiego pochodzenia. W bardzo ograniczonym zakresie podejmowano próby bezpośredniego kontaktu z pozostającymi w Polsce znajomymi, głównie działaczami Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów. Korespondencja była w takich przypadkach albo bardzo zdawkowa, albo urywała się na wiele miesięcy.

Szef Departamentu Spraw Zagranicznych WJC Alex Easterman wymienił w tym okresie kilka listów ze swoim długoletnim przyjacielem, wiceministrem spraw zagranicznych Józefem Winiewiczem. Był to jedyny tak blisko związany z polskimi władzami kontakt, na jaki natrafiłam w źródłach (nie licząc nieoficjalnych rozmów z polskimi dyplomatami). Korespondencja ta, z oczywistych względów, nie zawiera żadnych konkretnych opinii, jedynie pewne aluzje, które odnoszą się do aktualnych wydarzeń. Przykładowo w lipcu 1968 r. Winiewicz pisał: „Pozwól, że powiem szczerze: niektórzy z twoich przyjaciół wysnuli pochopne wnioski na temat sytuacji w Polsce. Wyrządziło to więcej szkody, niż możesz sobie wyobrazić. Mam nadzieję, że pewnego dnia będziemy mogli omówić tę kwestię bardziej szczegółowo. Tymczasem odsyłam Cię do decyzji ostatniego plenum KC PZPR, aby rozjaśnić zamazany jak dotąd obraz”⁶⁶. Choć z listów wiceministra nie wynikało nic szczególnego, Easterman przekazywał ich kopie kierownictwu WJC oraz ministrowi spraw zagranicznych Izraela.

⁶⁵ List Alexa Eastermana na temat spotkania z ambasadorem Jerzym Morawskim w Londynie, 4 III 1968, CAS, C2/1707, k. 43–44; List Wojciecha Wintersteina na temat wizyty w polskiej ambasadzie w Rio de Janeiro, 12 III 1968, ibidem, k. 33–34; List Maurice Perlzweiga dotyczący spotkania z ambasadorem Jerzym Michałowskim w Nowym Jorku, 14 III 1968, ibidem, k. 27–30; Notatka ze spotkania przedstawicieli Komitetu Żydowskiego w Waszyngtonie z pierwszym sekretarzem ambasady Polski w USA, Andrzejem Konopackim, 18 III 1968, IAP, 4225/13, k. 137; H. Schacter do J. Michałowskiego, 26 III 1968, CAS, C2/1619, k. 97–98; Raport oficera prasowego ambasady Izraela w Nowym Jorku, Richarda Cohena na temat działań rabina Herchela Schactera w sprawie Polski, 26 III 1968, CAS, C2/1619, k. 103–104; Rozmowa przewodniczącego gminy żydowskiej w Sztokholmie z ministrem spraw zagranicznych Szwecji, 24 VI 1968, IAP, 4225/6, k. 10.

⁶⁶ J. Winiewicz do A. Eastermana (j. ang.), 18 VII 1968, CAS, C2/1618, k. 104.

Istotnym kierunkiem działań „na odcinku zewnętrznym” było dotarcie do członków partii komunistycznych na Zachodzie. Zdawano sobie sprawę, że ich negatywne stanowisko stawiało rządzących Polską komunistów w trudnej sytuacji. Działania te zaowocowały między innymi wydaniem oświadczenia potępiającego działania PZPR przez kierownictwo Francuskiej Partii Komunistycznej oraz uchwałami plenarnymi w tej sprawie ze strony komunistów włoskich i brytyjskich⁶⁷. Zachodni komuniści stanowili ponadto istotne źródło wiedzy na temat sytuacji w Polsce. Dzięki stosownym zabiegom pozyskano na przykład relację z V Zjazdu PZPR od delegata Komunistycznej Partii Wielkiej Brytanii Berta Ramelсона⁶⁸.

„Zbłąkane dzieci Izraela”

Konkretne działania podejmowano także w Izraelu, a projekty wychodziły między innymi spod piór imigrantów z Polski. Potrzeba skoordynowania i zintensyfikowania prac w sprawie sytuacji w Polsce stała się przedmiotem obrad Komitetu ds. Żydów Polskich powołanego pod auspicjami izraelskiego MSZ i Światowego Kongresu Żydów, który zebrał się w Jerozolimie 28 października 1968 r. W skład komitetu, obok przedstawiciela izraelskiego MSZ, weszli ludzie kultury, nauki i politycy urodzeni w Polsce, w tym Ariel Tartakower (przewodniczący Egzekutywy WJC), Natan Lerner (szef izraelskiego oddziału WJC), Stefan Grajek (w przeszłości członek ŻOB, działacz organizacji kombatanckich) oraz marcowi imigranci: socjolog Zygmunt Bauman, pisarz Stanisław Wygodzki⁶⁹ oraz historycy Jakub Goldberg i Szmuel (Stefan) Krakowski.

Z lektury poufnych protokołów posiedzeń komitetu wynika, że jego uczestnikom szczególnie zależało na efektywnym informowaniu opinii międzynarodowej o polityce prowadzonej przez PZPR. Chodziło o to, aby

⁶⁷ „Note d’Orientation. Déclaration Officielle du Parti Communiste Français Condamnant L’Antisémitisme”, 23 X 1968, CAS, C2/1618, k. 116.

⁶⁸ Notatki z rozmowy *off the record* pomiędzy Jackiem Bernettem i Bertem Ramelsonem, 4 XII 1968, CAS, C2/1618, k. 76–78.

⁶⁹ Stanisław (po 1968 r. Jehoszua) Wygodzki (1907–1992) — urodzony w Będzinie, działacz KPP. Przeżył getto w Będzinie, obóz w Auschwitzu i Dachau. Po wojnie pracował w Ministerstwie Kultury i Sztuki i Polskim Radiu. Od 1967 r. szukanowany w miejscu pracy i usuwany z łamów czasopism. W styczniu 1968 r. wyemigrował z całą rodziną do Izraela, gdzie stał się bardzo aktywny na polu kulturalnym, autor m.in. książki *Zatrzymane do wyjaśnienia* (Instytut Literacki w Paryżu, 1968), S. Wygodzki, *Losy mojej książki*, „Kultura” 1968 (Paryż), 12/255, s. 122–125.

nie ograniczać się tylko do deklaracji i listów poparcia, ale prowadzić działania, które mogłyby przynieść konkretne skutki w Polsce. Należało do nich między innymi „wywarcie presji na PZPR poprzez partie komunistyczne w Europie Zachodniej: we Włoszech, Anglii, czy Francji”⁷⁰.

Członkowie komitetu zdawali sobie sprawę, że opinia publiczna w Izraelu oczekiwała spójnego przekazu na temat tego, co się działo w Polsce. To wymagało jednak zebrania danych, pozyskania dokumentacji oraz sporządzenia pogłębionych analiz. Szmuel Krakowski zaproponował, aby „zbierać dowody wśród imigrantów”, zwłaszcza byłych członków partii, i z ich opowieści stworzyć czarną księgę (hebr. *sefer szahor*) kampanii antysyjonistycznej dla prasy. Kolejnym obszarem postulowanych aktywności była kultura. Stanisław Wygodzki zaproponował bojkot polskich wydawnictw i literatury poprzez PEN Cluby oraz nakłonienie światowych intelektualistów do zabrania głosu w obronie polskich Żydów⁷¹. Wśród pomysłów pojawił się również wspomniany powyżej bojkot ekonomiczny polskich towarów – częściowo zrealizowany przez biura WJC w USA i Wielkiej Brytanii.

Istotnym problemem poruszonym podczas obrad komitetu była imigracja. Pomimo zachęty ze strony izraelskich władz, niewielu Żydów opuszczających Polskę ostatecznie decydowało się na wyjazd do Izraela. Obradujący próbowali dociec przyczyn takiego stanu rzeczy. Na pierwszym posiedzeniu komitetu poproszono Zygmunta Baumana o przygotowanie pisemnej analizy czynników utrudniających aliję. Dokument miał posłużyć jako zbiór sugestii do wykorzystania przez izraelski rząd i Agencję Żydowską.

Wydaje się, że ta sfera aktywności Baumana nie jest znana jego biografom, tymczasem stanowi ciekawy przyczynek do izraelskiego etapu życiorysu wybitnego filozofa. Zaledwie kilka miesięcy po przybyciu do Izraela, krytyczny wobec syjonizmu i obolały z powodu wygnania Bauman napisał tekst, który następnie (w tłumaczeniu na hebrajski) przedłożył komitetowi jako memorandum mające wyjaśnić problemy imigracji polskich Żydów. Uczynił to zapewne ośmielony ciepłym przyjęciem, powstrzymując się od „krytyki kraju, który udzielił jemu i jego rodzinie szczodrej pomocy”⁷².

Tekst dokumentu obfituje w konkrety. Bauman wymienił w nim problemy mogące mieć wpływ na niechęć do imigracji: małżeństwa

⁷⁰ Protokół spotkania Komitetu ds. Żydów Polskich, Jerozolima, 28 XI 1968 (j. hebr.), IAP, 4225/12, k. 85.

⁷¹ Protokół spotkania Komitetu ds. Żydów Polskich, Jerozolima, 28 X 1968 (j. hebr.), CAS, C2/1618, k. 14–15.

⁷² A. Domoślowski, *Wygnaniec. 21 scen z życia Zygmunta Baumana*, Warszawa 2021, s. 477.

mieszane, kwestie emerytalne, obawa przed życiem w cieniu wojny i w zmilitaryzowanym społeczeństwie. Wskazał, że połowa wyrzuconych z Polski Żydów to działacze partyjni, ludzie w podeszłym wieku, nieznający języka hebrajskiego. Podkreślił, że są to osoby związane z polską kulturą, uważające się do tej pory za Polaków. To budziło obawę, że w Izraelu będą oni narażeni na dyskryminację i ksenofobię. Bauman zaproponował, aby władze Izraela uruchomiły zasiłki aktywizacyjne, by pomóc najuboższym w przyjeździe. Dostrzegł także rolę propagandy, podsuwając pomysł uruchomienia programu radia Kol Israel dedykowanego mieszkańcom Europy Wschodniej oraz potrzebę dotarcia z „ofertą imigracyjną” do osób udających się do obozów tymczasowych w Wiedniu czy Rzymie.

W tym krótkim dokumencie Bauman napisał także o konieczności wyjaśnienia opinii publicznej w Izraelu powodów, dla których partia w Polsce używała antysemityzmu jako narzędzia. Jego zdaniem miało to na celu odwrócenie uwagi od rzeczywistych problemów politycznych i gospodarczych. Podkreślił zarazem, że obwinianie całego polskiego społeczeństwa o antysemityzm jest krzywdzące⁷³. Uczony wyraził tym samym krytyczny stosunek wobec generalizujących oskarżeń, które ukazywały się w tym okresie w izraelskiej prasie i w wypowiedziach polityków.

Bauman przebywał w Izraelu trzy lata. Nauczył się języka hebrajskiego i wykładał na Uniwersytecie w Tel Awiwie. Szybko stał się krytyczny wobec izraelskiej polityki (publicznie wypowiedział się m.in. w sprawie okupacji terenów zajętych przez Izrael w 1967 r.). Nie potrafił pogodzić się z myślą, że można żyć w stałym poczuciu zagrożenia wojną. Drażnił go również wszechobecny nacjonalizm. Jak powiedział po latach: „Przyjechałem do Izraela, ponieważ zostałem wyrzucony z Polski. Przez kogo? Przez polskich nacjonalistów. W Izraelu próbowano ze mnie zrobić nacjonalistę, żydowskiego nacjonalistę. Pomysł, żeby w nacjonalizmie widzieć lekarstwo na inny nacjonalizm, jest absurdalny i straszny”⁷⁴.

W wyniku antysemitycznej nagonki do Izraela wyjechało około trzech z 14 tys. osób zmuszonych do opuszczenia Polski⁷⁵. Rozterki i problemy adaptacyjne, charakterystyczne dla uchodźczego życia: trudności

⁷³ Z. Bauman, „Tezy do objaśnienia problemów związanych z imigracją Żydów (po spotkaniu w Jezorolimie 28 X 1968)” (j. hebr.), IAP, 4225/12, k. 88.

⁷⁴ Bauman: *czynić swojskie obcym. Rozmowy Petera Haffnera z Zygmuntem Baumanem*, Warszawa 2019 (oryg. niem. 2017), s. 74.

⁷⁵ D. Stola, *Kampania antysyjonistyczna*, s. 213–215; idem, *Jewish Emigration from Communist Poland*, s. 179–181.

w znalezieniu pracy, niski standard życia, nieznaną języka, różnice kulturowe i klimatyczne dotknęły z pewnością znakomitą większość z wygnańców. Jak zauważa Karolina Przewrocka-Aderet, emigranci marcowi różnili się od poprzednich aliji tym, że „pomimo ich patriotyzmu i woli pozostania w Polsce”⁷⁶ zostali zmuszeni do wyjazdu, wyrzuceni ze swojej ojczyzny. Nawet jeśli czuli się Żydami (nie dotyczyło to przecież wszystkich), to wcale nie oznaczało, że utożsamiali się z nacjonalistyczną retoryką syjonistów. Wręcz przeciwnie — niektórych mogła ona przytłaczać, wpływając na jeszcze większe poczucie wyobcowania.

Nie da się ukryć, że mała liczba osób, które zdecydowały się przyjechać i pozostać w Izraelu, była dla władz tego państwa rozczarowaniem. W 1969 r. izraelska prasa zaczęła otwarcie krytykować taką postawę, posuwając się nawet do zarzutów o niewdzięczność imigrantów, którzy wyjechali do innych krajów, a uprzednio skorzystali z izraelskich pieniędzy (opłata wizowa) i pomocy dla uchodźców. Na łamach „Lamerchaw” napisano: „nie zasługują oni na pomoc — niech sami się sobą zajmą”⁷⁷.

Nie można wprawdzie rozpatrywać w kategoriach klęski całości ogłoszonej przez władze izraelskie polityki aliji imigrantów z Polski. Na program pomocy uchodźcom Ministerstwo Imigracji i Absorbcji przeznaczyło spore fundusze, zapewniając zaplecze socjalne adekwatne do możliwości nadwyrężonego wojną budżetu. Zdecydowana większość przybyszów pozostała na zawsze w Izraelu, pielęgnując ból po stracie swojego domu w Polsce i jednocześnie zaczynając nowe życie.

Charakterystyczne jest jednak, że w przestrzeni publicznej Izraela mało było miejsca na wrażliwość dla uczuć ofiar nagonki 1968 r. Osobisty dramat wygnańców miał przede wszystkim wymiar ideologiczny, tzn. wpisywał się w syjonistyczną narrację, według której ich krzywda była niejako do przewidzenia, jako immanentna część życia w diasporze. Takie rozumowanie ośmielało publicystów do zadawania retorycznych pytań: dlaczego nie wyjechali wcześniej? Dlaczego pozostali w Polsce, choć przecież w 1946 czy 1956 r. reżim otworzył granicę dla Żydów? Izraelscy dziennikarze nie poświęcili miejsca na refleksję nad asymilacją czy autoidentyfikacją tożsamościową imigrantów, a także ich przywiązaniem do ojczyzny.

W syjonistycznej perspektywie najmniejsze współczucie wzbudzali żydowscy komuniści — osoby zaangażowane w system i aktywne na tzw.

⁷⁶ K. Przewrocka-Aderet, op. cit., s. 160.

⁷⁷ Jocej Polin ejnam grujm joter (Emigranci z Polski nie są gorsi), „Lamerchaw” 5 XII 1969; Ad ha-jehudim ha-achronim (Aż do ostatnich Żydów), „Maariw” 19 VI 1969.

odcinku żydowskim. Na łamach prasy możemy znaleźć teksty, w których takim postaciom jak Michał Mirski, Szymon Zachariasz czy Hersz Smolar wytykano działalność antysyjonistyczną⁷⁸. Ich losy były dla prasy dowodem na to, że nawet najlepsza mimikra i tożsamościowa indyferencja prędzej czy później muszą ponieść porażkę. W patetycznych słowach izraelscy dziennikarze nazywali marcowych imigrantów (w tym szczególnie żydowskich komunistów): „braćmi, którzy zdradzili”, „buntownikami”, „zbląkanymi dziećmi Izraela”, którym należało wspaniałomyślnie wybaczyć i przyjąć na łono państwa⁷⁹.

Żydzi poza własnym państwem zawsze byli narażeni na szykany i to, co się działo w Polsce rządzonej przez deklaratywnie wolnych od uprzedzeń i rasowej nienawiści komunistów, tylko potwierdzało tę regułę. W tajnym raporcie sporządzonym w izraelskim MSZ znalazło się zdanie, które dobrze oddaje ten sposób myślenia: „Okazuje się, że w oczach mieszkańców Europy Wschodniej Żydom nigdy nie uda się w pełni zasymilować, zawsze pozostaną obcy. Ci, co tam zostali, byli przecież lojalni, byli nierzadko komunistami, wyrzekli się swego żydostwa, ale nic to nie dało”⁸⁰.

Anat Plocker zwróciła uwagę na bardzo ważny aspekt optyki izraelskich komentatorów, według których tożsamość żydowska powinna być tożsamością syjonistyczną. W jednym ze swoich artykułów przywołała tekst Davida Lazara *Piąta kolumna*, który ukazał się na łamach „Maariw” w 1967 r. Autor porównał w nim żydowskich intelektualistów w Polsce do marranów — żydowskich konwertytów w Hiszpanii czasów nowożytnych. Lazar napisał, że w obliczu „nowej inkwizycji” w Polsce Żydzi powinni odzyskać swoją prawdziwą tożsamość⁸¹. Jak przekonywał, nie można być jednocześnie Żydem i Polakiem — trzeba się określić. To unaocznia dramatyzm sytuacji, okazuje się bowiem, że kampania marcowa i retoryka syjonistyczna mają wspólny punkt — obie narracje wytykały Żydom, iż uciekali od swojej „prawdziwej” tożsamości i w obu przypadkach konkluzja sprowadzała się do tego, że ich miejsce jest w Izraelu.

⁷⁸ I. Ramba, *Smolar asa et szelo Smolar jachol lalechet* (Smolar zrobił co mógł, Smolar może odejść), „Maariw” 15 IV 1968; S. Sznajderman, *Kejcad gomel Gomulka le-chaweraw ha-jehudim* (Jak Gomulka odwdzięcza się swoim żydowskim przyjaciołom), „Al Hamiszmar” 3 IV 1968.

⁷⁹ I. Ramba, op. cit.

⁸⁰ Raport zatytułowany „Poland-part III” (j. ang.), 25 IV 1968, IAP, 4225/7, k. 66.

⁸¹ A. Plocker, *Les marranes*, s. 7–8; eadem, „Kłęska czerwonej asymilacji”; D. Lazar, *Ha-gajjis ha-chamishi* (Piąta kolumna), „Maariw” 23 VI 1967.

Podsumowanie

W artykule starałam się usystematyzować główne wątki interpretacyjne kampanii antysyjonistycznej lat 1967–1968 widziane z perspektywy izraelskiej. Wydaje się oczywiste, że kampania interesowała władze i opinię publiczną Izraela głównie z uwagi na jej antysemitki charakter. Należy jednak pamiętać, że topos państwa Izrael obejmował również Żydów diaspory, przez co jego władze poczuwały się do tego, aby zabierać głos w ich sprawie.

Choć antysyjonizm w krajach bloku wschodniego nie był dla władz izraelskich zjawiskiem nowym (Izrael od kilku lat toczył na forum ONZ batalię o antysyjonistyczną propagandę szerzoną w ZSRR)⁸², to jednak zerwanie stosunków dyplomatycznych przez Polskę, a następnie rozlewającą się po tym kraju antysemitką propagandę izraelskie media odebrały z rozczarowaniem.

Początkowo w dość oszczędnych analizach rządowych oraz na łamach izraelskiej prasy przeważała opinia, że antyizraelska retoryka w Polsce jest odbiciem tez płynących z Moskwy, a społeczeństwo skrycie popiera Izrael i nie daje sobą manipulować przy pomocy antysemitkich haseł. W miarę gdy machina propagandowa w Polsce zaczęła się rozkręcać, a komunistyczna prasa coraz śmieiej eksploatowała wątki z okresu okupacji, w odpowiedzi radykalizacji uległa również narracja po stronie izraelskiej.

Wydarzeniem, dzięki któremu kampania antysyjonistyczna stała się ważnym tematem politycznym w Izraelu, była debata na ten temat w Knesecie (19 III 1968). Wyzaczyła ona pewien charakterystyczny sposób myślenia o Marcu '68. Jej wnioski były bowiem następujące: Żydzi stali się kozłem ofiarnym politycznej rozgrywki w Polsce; polscy komuniści wykorzystywali istniejący wśród społeczeństwa antysemitizm do własnych celów, a pozostali w Polsce obywatele żydowskiego pochodzenia powinni wyemigrować do Izraela. Posiedzenie Knesetu miało także konkretne, polityczne konsekwencje. Sprawa trafiła następnie pod obrady Komisji do Spraw Zagranicznych i Bezpieczeństwa, która wydała komunikat „O prześladowaniach Żydów w Polsce”, przesyłając go poprzez placówki zagraniczne na ręce marszałków i przewodniczących parlamentów wszystkich krajów, z którymi Izrael utrzymywał stosunki

⁸² *Anti-Semitism Protest Put on Door of Soviet Mission*, „New York Times” 20 IV 1967; *A Critic of US Appeals To Soviet on Jewish Issue*, „New York Times” 25 IV 1967; I. Spiegel, *Attention Called to Jews in Soviet*, „New York Times” 30 IV 1967; *Conference Criticized*, „National Jewish Post and Opinion” (Indianapolis), 12 V 1967; P. Peretz, *Let My People Go. The Transnational Politics of Soviet Jewish Emigration during the Cold War*, New Brunswick 2015, s. 123.

dyplomatyczne. W ten sposób Izrael zaznaczył swój głos na temat sytuacji w Polsce na forum międzynarodowym. Nie mniej istotnym obszarem była działalność propagandowa Światowego Kongresu Żydów. Wierzono, że odpowiedni lobbing mógłby spowodować kompromitację rządzących Polską na arenie międzynarodowej, a w konsekwencji wpłynąć na wyhamowanie antysemitycznych szykan.

Dla władz izraelskich marcowy antysemityzm stał się sygnałem do społecznej mobilizacji w poczuciu wyjątkowości własnego państwa. Odwołania do wschodnioeuropejskiego antysemityzmu były dla społeczeństwa izraelskiego na tyle czytelne, że stały się mainstreamowym elementem politycznego przekazu. Wpływ na to miała między innymi dominacja kultury Żydów aszkenazyjskich w polityce izraelskiej. Sytuacja w Polsce korespondowała z tezą ideologii syjonistycznej, według której Żydzi poza własnym państwem zawsze byli narażeni na szykany i to, co się działo w Polsce rządzonej przez deklaratywnie wolnych od uprzedzeń i rasowej nienawiści komunistów, tylko potwierdzało tę regułę.

Streszczenie

Kampania antysyjonistyczna w Polsce (1967–1968) była jednym z istotnych tematów podejmowanych przez polityków i opinię publiczną w Izraelu. W artykule wskazano główne wątki, które najmocniej wybrzmiały w debacie publicznej w tym okresie. Zwrócono uwagę, że izraelskie władze interpretowały wydarzenia w Polsce na użytek wewnętrzny, tzn. kampania korespondowała z tezą ideologii syjonistycznej, według której Żydzi poza własnym państwem zawsze są narażeni na szykany i to, co się działo w Polsce rządzonej przez deklaratywnie wolnych od uprzedzeń komunistów, tylko potwierdzało tę regułę. W tekście omówiono działania podejmowane przez izraelskie władze zarówno w kraju, jak i za granicą. Szczególną uwagę zwraca debata poświęcona sytuacji w Polsce, która miała miejsce 19 marca 1968 r. w Knesecie. Przedstawiono również działania Komitetu ds. Żydów Polskich powołanego pod auspicjami izraelskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Światowego Kongresu Żydów, a także różne inicjatywy, mające na celu kompromitację rządzących Polską na arenie międzynarodowej, co w konsekwencji miało wpłynąć na wyhamowanie antysemitycznych szykan.

An Israeli Perspective on the Anti-Zionist Campaign in Poland (1967–1968)

The anti-Zionist campaign in Poland (1967–1968) emerged as a significant topic of discussion among politicians and the public in Israel. This article highlights the main themes that resonated most strongly during this period of public debate.

It emphasises that Israeli authorities interpreted the events in Poland for internal purposes; the campaign supported the thesis of Zionist ideology, which posits that Jews living outside their homeland are perpetually vulnerable to persecution. The occurrences in Poland, governed by ostensibly neutral communists, reinforced this perspective. The text discusses actions taken by Israeli authorities both at home and abroad. A significant discussion regarding the situation in Poland occurred in the Knesset on 19 March 1968. The text also highlights the efforts of the Committee for Polish Jews, which was formed under the auspices of the Israeli Ministry of Foreign Affairs and the World Jewish Congress. Additionally, it explores various initiatives aimed at discrediting the Polish government on the international stage, which ultimately helped reduce incidents of anti-Semitic harassment.

Bibliografia

- Bauman: *czynić swojskie obcym*. Rozmowy Petera Haffnera z Zygmuntem Baumanem, Wielka Literatura, Warszawa 2019 (oryg. niem. 2017).
- Birt Marcin, *Izrael i syjonizm w politycznej koncepcji Tadeusza Adama Walichnowskiego*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2020, 14: *Orient daleki i bliski*, s. 102–121.
- Bunt i propaganda. Marzec 1968 w Lublinie*, red. Małgorzata Choma-Jusińska [i in.], Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, Lublin 2018.
- Czyżewski Andrzej, *Autoportret pokolenia '68 – czy samospełniająca się przepowiednia? O stosowaniu oral history i kategorii pokolenia w badaniach historycznych*, „Kwartalnik Historyczny” 123, 2016, 3, s. 553–580.
- Dahlmann Hans Christian, *Antysemityzm w Polsce roku 1968. Między partią a społeczeństwem*, ŻIH, Warszawa 2018 (oryg. niem. 2013).
- Domosławski Artur, *Wygnaniec. 21 scen z życia Zygmunta Baumana*, Wielka Literatura, Warszawa 2021.
- Dödtmann Eik, *Exil oder Heimat? Die Immigration und Integration der polnischen Juden von 1968 in Israel. Eine qualitative Fallstudie auf Basis von Interviewanalysen*, Universitätsverlag Potsdam, Potsdam 2014.
- Eisler Jerzy, *Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje*, PWN, Warszawa 1991.
- Eisler Jerzy, *Polski rok 1968*, IPN-KŚZpNP, Warszawa 2006.
- Eisler Jerzy, „Polskie miesiące” czyli kryzys(y) w PRL, IPN-KŚZpNP, Warszawa 2008.
- Freilich Miri, Levinas Sharon, *The Polish Exodus of 1968. Antisemitism, Dropouts and Re-emigrants in „Nowiny i Kurier”, „Polin” 2023, 35, s. 337–352.*
- Friszke Andrzej, *Anatomia buntu. Kuroń, Modzelewski i komandosi*, Znak, Kraków 2010.
- Friszke Andrzej, *Rok 1968 – koniec i początek*, „Studia Polityczne” 46, 2018, 2, s. 167–190.
- Guć Iwona, *Between Guilt, Compassion and Pragmatism. Dutch Reactions to March '68 in Poland*, „Kwartalnik Historii Żydów” 270, 2019, 2, s. 297–315.
- Karpiński Jakub, *Wykres gorączki. Polska pod rządami komunistycznymi*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2001.
- Kichelewski Audrey, *In or Out? Identities and Images of Poland among Polish Jews in the Postwar Years*, w: *New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands*, red.

- Anthony Polonsky, Hanna Węgrzynek, Andrzej Żbikowski, Academic Studies Press, Boston 2018, s. 462–474.
- Kobylarz Renata, *Walka o pamięć. Polityczne aspekty rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944–1989*, IPN-KŚZpNP, Warszawa 2009.
- Kosmala Beata, *Die Vertreibung der Juden aus Polen 1968. Antisemitismus und politisches Kalkül*, Metropol, Berlin 2000.
- Kossewska Elżbieta, *Polish Jews in Israel. Polish-Language Press, Culture and Politics*, Brill, Boston 2021.
- Kowalski David, *Polens letzte Juden. Herkunft und Dissidenz um 1968*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2018.
- Krakowski Andrzej, *Why Did the Events of March '68 in Poland go Unnoticed by the Majority of Americans? Why the Purges of 1968 and Expulsion of Several Thousand Polish Jews Didn't Cause a Strong Reaction within the American Jewish Community?*, „Kwartalnik Historii Żydów” 270, 2019, 2, s. 319–335.
- Krasucki Eryk, *Żydowski Marzec '68 w Szczecinie*, w: Eryk Krasucki, *Historia kręci drej-dlem. Z dziejów (nie tylko) szczecińskich Żydów*, Księży Młyn, Łódź 2018, s. 177–243.
- Marzec 1968 w Gdańsku*, red. Mieczysław Nurek, Anna Wałek, Katarzyna Błaszowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2018.
- Mahler Gregory, *The Knesset. Parliament in the Israeli Political System*, Fairleigh Dickenson University Press, Associated University Presses, Rutherford-London 1981.
- Mędykowski Witold, *Echa kampanii antysyjonistycznej w Polsce na łamach prasy izraelskiej z lat 1967–1968*, w: *Spółeczność żydowska w PRL przed kampanią antysemitką lat 1967–1968 i po niej*, red. Grzegorz Berendt, IPN-KŚZpNP, Warszawa 2009.
- Osęka Piotr, *My, ludzie z Marca. Autoportret pokolenia '68*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Czarne, Warszawa-Wołówiec 2015.
- Osęka Piotr, *Syjonści, inspiratorzy, wicherzyciele. Obraz wroga w propagandzie marca 1968*, Trio, Warszawa 1998.
- Peretz Pauline, *Let My People Go. The Transnational Politics of Soviet Jewish Emigration during the Cold War*, Transaction Publishers, New Brunswick 2015.
- Plocker Anat, *Arcot moledet. Nituk ha-jehasim bejn Israel le-Polin, juni 1967*, „Israel” 2012, 20, s. 9–16.
- Plocker Anat, *Kigis jehudim hamiszi. Ha-masa anti-cioni be-Polin, 1967–1968*, „Zmanim” 2011, 116, s. 90–101.
- Plocker Anat, *„Kłęska czerwonej asymilacji”. Emigracja z komunistycznej Polski do Izraela w oczach izraelskiej prasy*, „Kwartalnik Historii Żydów” 254, 2015, 2, s. 336–343.
- Plocker Anat, *Les marranes du XXe siècle. Les événements de mars 1968 en Pologne dans les médias israéliens*, „Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem” 2011, 22, s. 1–7.
- Plocker Anat, *The Expulsion of Jews from Communist Poland. Memory Wars and Homeland Anxieties*, Indiana University Press, Bloomington 2022.
- Przewrocka-Aderet Karolina, *Polanim. Z Polski do Izraela*, Wydawnictwo Czarne, Wołówiec 2019.
- Ptaszyńska Magdalena, Ptaszyński Radosław, *Skalpel '68. Kampania antysemitka w środowisku szczecińskich lekarzy*, Universitas, Kraków 2021.

- Roosen André, *Dutch Diplomatic Representation for Israel in Poland (1967-1990)*, „East European Jewish Affairs” 49, 2019, 2, s. 113-130.
- Shavit Yaacov, *Between Pilsudsky and Mickiewicz. Policy and Messianism in the Zionist Revisionism*, „Zionism” 1984, 10, s. 7-31.
- Silber Marcos, *Foreigners or Co-Nationals? Israel, Poland, and Polish Jewry (1948-1967)*, „Journal of Israeli History” 29, 2010, 2, s. 213-232.
- Starnawski Marcin, *Socjalizacja i tożsamość żydowska w Polsce powojennej. Narracje emigrantów z pokolenia marca '68*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2016.
- Stola Dariusz, *Anti-Zionism as a Multipurpose Policy Instrument. The Anti-Zionist Campaign in Poland, 1967-1968*, „Journal of Israeli History” 25, 2006, 1, s. 175-201.
- Stola Dariusz, *Emigracja pomarcowa*, Ośrodek Badań nad Migracjami, Warszawa 2000.
- Stola Dariusz, *Jewish Emigration from Communist Poland. The Decline of Polish Jewry in the Aftermath of the Holocaust*, „East European Jewish Affairs” 47, 2017, 2-3, s. 169-188.
- Stola Dariusz, *Kampania antyzyjonistyczna w Polsce 1967-1968*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2000.
- Stola Dariusz, *Kraj bez wyjścia. Migracje z Polski 1949-1989*, IPN-KŚZpNP, Warszawa 2010.
- Suleja Włodzimierz, *Dolnośląski Marzec '68. Anatomia protestu*, IPN-KŚZpNP, Warszawa 2006.
- Szajda Marek, *Obraz Polski wśród polskich Żydów w Izraelu. Narracje przedstawicieli aliji gomul'kowskiej i emigracji pomarcowej*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 8, 2018, s. 143-177.
- Szajda Marek, *„Out of Poland, Not to Israel, but Out of Poland”. Factors Influencing the Decision to Leave Poland after March 1968. On the Basis of Research from the 1970s*, „Kwartalnik Historyczny” 128, 2021, 5 (English-Language Edition), s. 105-129.
- Szajda Marek, *Żydowska pamięć o Polsce lat 1967-1968. Analiza doświadczeń i emocji na podstawie wybranych wspomnień*, „Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»” 74, 2019, 1, s. 43-79.
- Szaynok Bożena, *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944-1968*, IPN-KŚZpNP, Warszawa 2007.
- Tompkins David, *Imagining Israel before and during the March Events, 1967-1968*, „Kwartalnik Historii Żydów” 270, 2019, 2, s. 473-493.
- Tych Feliks, *„Marzec '68”. Geneza, przebieg i skutki kampanii antysemickiej lat 1967/68*, w: *Następstwa Zagłady Żydów. Polska 1944-2010*, red. Feliks Tych, Monika Adamczyk-Grabowska, Wydawnictwo UMCS, Żydowski Instytut Historyczny, Lublin-Warszawa 2012, s. 385-413.
- Wiszniewicz Joanna, *Życie przecięte. Opowieści pokolenia Marca*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2009.
- Wokół Marca '68 na Dolnym Śląsku, red. Joanna Hytrek-Hryciuk, Wojciech Trębacz, IPN-KŚZpNP, Wrocław 2008.
- Wygodzki Stanisław, *Losy mojej książki*, „Kultura” 1968 (Paryż), 12/255, s. 122-125.
- Z dala od centrum. Rok 1968 na Pomorzu Zachodnim*, red. Robert Kościelny, IPN-KŚZpNP, Szczecin 2009.
- Zaremba Marcin, *1968 in Poland. The Rebellion on the Other Side of the Looking Glass*, „The American Historical Review” 123, 2018, 3, s. 769-772.

Biogram: Magdalena Semczyszyn (ur. 1982), historyczka, adiunkt w Zakładzie Najnowszej Historii Politycznej Instytutu Studiów Politycznych PAN. Zajmuje się kwestią mniejszości narodowych, w tym relacjami polsko-żydowskimi. W latach 2022–2023 adiunkt (postdoc) w projekcie NCN OPUS 21 „Kampania antyżydowska 1967–1968: nowa synteza” prowadzonym przez Dariusza Stołę. Stypendystka m.in. European Holocaust Research Infrastructure (2018), Research Network Eastern Europe w Berlinie (2021) oraz The Institute for the History of Polish Jewry and Israel-Poland Relations (Tel Aviv University); kontakt: semczyszyn@politic.edu.pl.

Author: Magdalena Semczyszyn (b. 1982), historian, assistant professor at the Department of Recent Political History of the Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences. Her academic interests cover the issue of national minorities, including Polish-Jewish relations. In 2022–2023 assistant professor (postdoc) in the NCN OPUS 21 project “The Anti-Zionist Campaign of 1967–1968: New Synthesis” led by Dariusz Stola. She was a recipient of the scholarship from, among others, the European Holocaust Research Infrastructure (2018), Research Network Eastern Europe in Berlin (2021) and The Institute for the History of Polish Jewry and Israel-Poland Relations (Tel Aviv University); contact: semczyszyn@politic.edu.pl.